

Henryk Składanowski

SOWIECKI SYSTEM OŚWIATOWO- -PROPAGANDOWY W OKRESIE RZĄDÓW NIKITY CHRUSZCZOWA

STRESZCZENIE

W dziedzinie oświaty głównym osiągnięciem Nikity Chruszczowa było wprowadzenie powszechnego i obowiązkowego nauczania w zakresie 8-letniej szkoły podstawowej, nazywanej niepełną średnią ogólnokształcącą politechniczną szkołą pracy, co powodowało przesunięcie nieobowiązkowego kształcenia w szkole średniej do 11 lat. Z reformy tej w 1966 roku wycofał się Leonid Breżniew, który powrócił do nauczania w 10-letniej szkole średniej. Chruszczow kontynuował jednak stalinowskie myślenie o wychowaniu dzieci i młodzieży przez pracę jako najlepszym sposobie urzeczywistnienia ideałów komunistycznego państwa, wzmacniając nawet ten kierunek. Po reformie z 1958 roku praktycznie cała młodzież ucząca się w szkołach średnich, w ramach tzw. politechnizacji, musiała pracować fizycznie w zakładach pracy lub odbywać tam praktyki zawodowe.

THE SOVIET EDUCATIONAL-PROPAGANDA SYSTEM DURING THE REIGN OF NIKITA KHRUSHCHEV

SUMMARY

The main Nikita Khrushchev achievement in the reforming of Soviet educational system was the introduction of the universal and compulsory education in an eight-year primary school. The school was called an incomplete secondary comprehensive polytechnical vocational school. This resulted in prolongation of the non-obligatory education in a high school to 11 years. This reform was revoked in 1966 by Leonid Brezhnev and the Soviet Union returned to a ten-year secondary school. Despite his progressive reforms, Khrushchev continued the Stalinist methods of children and youth upbringing which stated that the labour is the best way to materialize the ideal of the communistic state. After the 1958 reform, practically all adolescents learning in a secondary school were forced to work or had their placements in workshops, plants or factories. This was called the 'Polytechization'.

Pierwszy okres kierowania partią komunistyczną w Związku Sowieckim od 7 września 1953 roku do XX zjazdu Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego (12–25 luty 1956) Nikita Siergiejewicz Chruszczow poświęcił walce sukcesyjnej o władzę po Józefie Stalinie oraz umacnianiu własnej pozycji w państwie. Oświata nie budziła wówczas jego większego zainteresowania. Po ustabilizowaniu jednak sytuacji, tak jak czyni to większość polityków do dnia dzisiejszego, Chruszczow dostrzegł nośny społecznie temat reformy systemu oświaty. Już na XX zjeździe KPZS w 1956 roku jedna z dyrektyw w sprawie szóstego 5-letniego planu rozwoju gospodarki narodowej na lata 1956–1960 głosiła, że należy upowszechnić szkołę średnią oraz przybliżyć ją do życia gospodarczego. Zjazd wskazał bowiem na braki w procesie nauczania i wychowania w szkole ogólnokształcącej, zalecając dokonanie takich zmian, aby zapewnić wśród dzieci i młodzieży rozwój kształcenia politechnicznego, włączyć uczniów do pracy społecznie użytecznych oraz wprowadzić ścisły związek nauczania z pracą¹. Propozycja ta nie była nowym zjawiskiem w dziejach szkoły sowieckiej, gdyż już w przeszłości głoszono podobne hasła oparte na programie tzw. szkoły pracy. Była więc kolejną próbą realizacji jednej z podstawowych idei pedagogiki sowieckiej dotyczącej powiązania nauki młodzieży z pracą produkcyjną. Sowieccy komuniści uważali bowiem, że taki system oświatowy daje możliwość wychowania ludzi oddanych ideologii oraz wszechstronnie rozwiniętych, odpornych na wrogie systemowi hasła i poglądy. Wynikało to z założeń czysto doktrynalnych, gdyż według komunistów ideologia marksistowsko-leninowska wskazywała na wychowanie dzieci i młodzieży przez pracę jako najlepszy sposób urzeczywistnienia jej ideałów pedagogicznych.

W Związku Sowieckim w latach 1956–1958, na kanwie pewnej odwilży politycznej po czasach stalinowskich, rozgorzała szeroka dyskusja dotycząca zakresu zmian, których należy dokonać w programie i organizacji 10-letniej ogólnokształcącej szkoły średniej. Część osób podkreślała, jako nienaruszalną zasadę, powszechność 10-letniego nauczania, przy czym po 7. klasie część uczniów miała kontynuować naukę w 8. klasie ogólnokształcącej szkoły średniej, a część w średniej szkole typu technikum lub innej szkole zawodowej. Programy nauczania w tych szkołach miały być dodatkowo wypełnione przedmiotami zawodowymi, ale nakładano na nie również obowiązek realizacji pełnego średniego kursu przedmiotów ogólnokształcących. W ten sposób miały dawać one przygotowanie zawodowe do podjęcia pracy produkcyjnej. Druga grupa pedagogów, skupiona głównie wokół Akademii Nauk Pedagogicznych, proponowała przekształcenie 10-letniej ogólnokształcącej szkoły średniej w 11-letnią, przedłużając nauczanie podstawowe z siedmiu do ośmiu klas. Szkoła ta jako niepełna średnia powinna dać uczniom wykształcenie ogólne i politechniczne oraz wychowywać w duchu umiłowania pracy. Natomiast w klasach od 8. do 11.

¹ *KPSS w rezolucjach i resolutionach sjezdów, konferencji i plenumów CK.*, cz. IV, Moskwa 1960, s. 189.

należało tak wyposażyć młodzież w wiedzę ogólną i politechniczną, aby włączyć ją do życia w społeczeństwie i przyszłej działalności produkcyjnej. Dlatego też postulowano, aby programy były mocno związane z problematyką konkretnych środowisk społeczno-ekonomicznych. Jednocześnie uczniowie powinni zdobyć wiedzę w takim zakresie, aby móc kontynuować studia w szkołach wyższych. Jeszcze inni pedagodzy postulowali nawet wprowadzenie 12-letniej ogólnokształcącej politechnicznej szkoły średniej².

Dalsze wytyczne co do kierunku przemian w oświacie i strukturze szkoły ogólnokształcącej przedstawił sekretarz generalny Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego Nikita Chruszczow w czasie obrad XVIII zjazdu Komsomołu w dniu 18 kwietnia 1958 r. W wygłoszonym przemówieniu stwierdził m.in.:

Do pewnej określonej klasy uczniowie mogliby uczyć się w szkole średniej, a potem iść do szkół przysposobienia zawodowego, żeby tam kontynuować swoje kształcenie i zdobywać nawyki pracy, zawód, który jest potrzebny każdemu człowiekowi, z tym żeby być przygotowanym nie tylko w zakresie przedmiotów ogólnokształcących, ale i dobrze znać życie, produkcję, wiedzieć jak trzymać młotek i nie mylić grabi z łobłą³.

W ten sposób poparł on powrót oświaty sowieckiej do idei tzw. szkoły pracy, nazywanej wówczas kształceniem politechnicznym. Zaprezentowane przez Nikitę Chruszczowa stanowisko spowodowało skonkretyzowanie projektów przebudowy sowieckiej oświaty w kierunku łączenia nauczania z pracą produkcyjną. Nie zakończyło to jednak dyskusji, gdyż nawet instytucje państwowe nadal przedstawiały różne projekty reformy. Na przykład różnice zdań utrzymywały się między Prezydium Akademii Nauk Pedagogicznych a Instytutem Metod Nauczania Akademii. Obie jednostki opracowały odrębne projekty. Projekt Prezydium Akademii Nauk Pedagogicznych proponował utworzenie następujących typów szkoły średniej: fizyczno-technicznej, chemiczno-technicznej, przyrodniczo-agronomicznej i humanistycznej. Dla każdego typu szkoły średniej przewidywano obowiązkowe minimum wiedzy ogólnokształcącej i politechnicznej. W razie potrzeb uczniowie mieli przechodzić z jednej szkoły do drugiej pod warunkiem uzupełnienia wiadomości z zaległych

² B. Ananiew, M. Szargorodskij, N. Wierzilin, L. Pantieliejew, N. Dolinina, M. Panicz, *Kakaja nam nużna szkoła?*, „Litieraturnaja Gazieta”, nr 143, 1 XII 1956, s. 1; N.K. Gonczarow, *O pierspektiwnom planie razwitija narodnogo obrazowanija w SSSR na bliżajszyje 15–20 liet*, „Sowjetskaja Pedagogika” 1957, nr 4, s. 10–25; S. Tkacz, *Sriednieje obrazowanije dołżno byt' objazatielnym*, „Uczitelskaja Gazieta”, nr 109, 11 IX 1958, s. 2; A. Szaripow, *Triebowanije żizni*, „Uczitelskaja Gazieta”, nr 113, 20 IX 1958, s. 1; E.I. Afanasjenko, *Wospitywat' aktiwnych stroitielej kommunizma*, „Prawda”, nr 322, 18 XI 1958, s. 4; N. Dżandildin, *Sriednieje obrazowanije – usjem raboczim i kolchoznikom*, „Prawda”, nr 322, 18 XI 1958, s. 4.

³ N.S. Chruszczow, *Wospitywat' aktiwnych i soznatielnych stroitielej kommunističeskogo obszczestwa. Riecz na XVIII Sjezdzie WLKSM 18 aprielja 1958 goda*, „Mołodaja Gwardija” 1958, s. 14.

przedmiotów. Natomiast projekt Instytutu Metod Nauczania zakładał, że szkoła średnia będzie jednorodnego typu, tj. 3-letnią średnią szkołą pracy II stopnia dla młodzieży od 15. do 18. roku życia. Aby dostosować szkołę do potrzeb gospodarki i środowiska lokalnego, proponowano zróżnicowanie przedmiotów technicznych, które byłyby do wyboru, oprócz obowiązującej wszystkich wspólnej podstawy dydaktycznej. Okres nauki proponowano zwiększyć o rok, ponieważ dochodziła praca produkcyjna i kształcenie zawodowe. Dwie trzecie czasu nauki przeznaczono na przedmioty ogólnokształcące, a jedną trzecią na naukę przedmiotów zawodowych i pracę produkcyjną. W toku dalszej dyskusji, w sierpniu 1958 roku, podczas ogólnorosyjskiej konferencji oświatowej głos zabrał minister oświaty Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej E.I. Afanasjenko, który przedstawił nowy projekt reformy szkolnej opracowany przez Ministerstwo Oświaty i Akademię Nauk Pedagogicznych RFSRS. W projekcie przewidywano podział szkoły na 8-letnią ogólnokształcącą, politechniczną szkołę pracy, obowiązkową dla wszystkich dzieci od 7. do 15. roku życia oraz różne typy szkół II stopnia, umożliwiające zdobycie pełnego wykształcenia średniego. Zgodnie z projektem po ukończeniu szkoły 8-letniej wszyscy jej absolwenci, bez żadnego wyjątku, mieli włączyć się do różnego rodzaju pracy produkcyjnej w przemyśle, rolnictwie, budownictwie itp. Obowiązkowe włączenie wszystkich absolwentów do pracy traktowano jako ważny środek ich komunistycznego wychowania⁴.

Ponownie do ogólnorosyjskiej dyskusji na temat reformy sowieckiego systemu oświaty włączył się Nikita Chruszczow, publikując w dniu 23 września 1958 r. memoriał *O umocnieniu więzi szkoły z życiem i o dalszym rozwoju systemu oświaty w kraju*⁵. Powołując się na dane Głównego Urzędu Statystycznego ZSRS, ujawnił, że ze wszystkich dzieci rozpoczynających I klasę tylko około 80% kończy VII klasę 10-letniej ogólnokształcącej szkoły średniej. Dlatego zdaniem Chruszczowa Związek Sowiecki nie zrealizował jeszcze w pełni zasady obowiązkowego nauczania w szkole 7-letniej, a więc wprowadzony wcześniej powszechny obowiązek pełnego nauczania średniego był fikcją. Kontynuowanie tej praktyki uznał za niecelowe. Zaproponował podział nauki w szkole ogólnokształcącej na dwa etapy. Pierwszy miała stanowić 7- lub 8-letnia szkoła powszechna, obowiązkowa dla wszystkich, drugi etap miały stanowić różnorodne formy kształcenia. Jedną z nich mogło być dalsze kształcenie zawodowe w szkołach 2- lub 3-letnich z programem nauczania zróżnicowanym zależnie od miejscowych potrzeb przemysłu lub rolnictwa. Innym etapem byłaby praca produkcyjna z możliwością równoczesnego dalszego kształcenia się w szko-

⁴ E.I. Afanasjenko, *Woprosy pieriestrojki szkoły*, „Uczitelskaja Gazeta”, nr 97, 14 VIII 1958, s. 2; S.G. Szapowalienko, *Politechniczeskoje obuczienije w sowietsoj szkole na sowriemniennom etapie*, Moskwa 1958, s. 26–28; por. *Ob izmieneniji sistiemy szkolnogo obrazowanija. Osnownyje položenija. (Materiaby dlja obsużdenija)*, pod red. N.K. Gonczarowa, Moskwa 1958.

⁵ N.S. Chruszczow, *Ob ukrieplenii swjazi szkoły s żiznju i o dalniejszjem razwittii sistiemy narodnogo obrazowanija w stranie*, „Uczitelskaja Gazeta”, nr 114, 23 IX 1958, s. 2–3.

łach wieczorowych i/lub korespondencyjnych. Natomiast cały wywód N. Chruszczowa zmierzał do konkluzji, że od pewnego wieku młodzież powinna łączyć naukę z pracą produkcyjną. Jedyny wyjątek od tej zasady należało zastosować w stosunku do młodzieży wybitnie utalentowanej, dla której należałoby utworzyć odpowiednie szkoły średnie, w których zdobywałyby wiedzę konieczną do dalszej nauki w szkołach wyższych.

Jak na komunistę, N. Chruszczow głosił w zakresie oświaty poglądy pedagogiczne odbiegające znacznie od zasady równości społecznej, będącej w założeniu doktrynalnym podstawą społeczeństwa sowieckiego. Jego propozycja dotyczyła w praktyce życia szkolnego podziału młodzieży na elitę kontynuującą naukę i pozostałych uczniów, zajmujących się pracą fizyczną. W dodatku pośrednio kwestionował, uważaną za jedno z największych osiągnięć pedagogicznych Związku Sowieckiego, powszechność wykształcenia średniego w 10-letniej ogólnokształcącej szkole średniej, ponieważ główny nacisk w edukacji młodzieży kładł na pracę fizyczną. Praktycznie większość uczniów po skończeniu szkoły 7-letniej, która miała zostać zamieniona na 8-letnią, miała pracować, a naukę kontynuować w szkołach wieczorowych i zaocznych. Propozycje N. Chruszczowa zostały następnie zawarte w tezach projektu przebudowy systemu oświaty zatytułowanych „O zacieśnieniu więzi szkoły z życiem i o dalszym rozwoju systemu szkolnictwa w kraju”, opracowanego przez KC KPZS i Radę Ministrów ZSRS. Tezy projektu zostały później uchwalone przez plenum KC KPZS 12 listopada 1958 roku i poddane pod ogólnonarodową dyskusję⁶.

W tezach poddano krytyce funkcjonowanie ówczesnej szkoły sowieckiej jako nienadążającej za rozwojem systemu komunistycznego w ZSRS oraz niełączyącej nauczanej teorii z praktyką i pracą fizyczną. W kwestii tej stwierdzono m.in.:

Życie wyznacza szkole nowe zadania. Nasze szkoły ogólnokształcące i wyższe nie nadążają za wymaganiami budownictwa komunistycznego, mają duże niedociągnięcia. Głównym z nich jest pewne oderwanie nauczania od życia. Na obecnym etapie budownictwa komunistycznego ten brak w systemie oświaty tym bardziej nie może być tolerowany

oraz

Kardynalnym błędem było twierdzenie, że wraz z automatyzacją produkcji zniknie w społeczeństwie komunistycznym również praca fizyczna. Oczywiście, olbrzymi postęp techniczny będzie czynił pracę fizyczną nieporównywalnie lżejszą, wiele wyczerpujących zawodów zanika i będzie zanikało. Jednakże harmonijny rozwój czło-

⁶ *Projekt tezisow po woprosu ob ukrieplenii swjazi školy s żiznju i o dalniejszem razwitiu sistemy narodnogo obrazowanija w stranie*, „Prawda”, nr 320, 16 XI 1958, s. 1–3; por. *Projekt tezisow po woprosu ob ukrieplenii swjazi školy s żiznju i o dalniejszem razwitiu sistemy narodnogo obrazowanija w stranie*, [w:] *KPSS w rezolucjach i rieszenijach sjezdow, konfierencji i plenumow CK.*, cz. IV, Moskwa 1960, s. 356.

wieka jest nie do pomyślenia bez pracy fizycznej twórczej i radosnej, wzmacniającej organizm, polepszającej jego funkcjonowanie⁷.

Dodatkowo skrytykowano zmiany dokonane w szkolnictwie sowieckim w latach 30., które zdaniem autorów też doprowadziły do likwidacji tzw. szkoły pracy, w miejsce której wprowadzono abstrakcyjne nauczanie teoretyczne oderwane od życia. W nowej rzeczywistości nastąpił powrót do idei edukacyjnych i wychowawczych głoszonych przed dwudziestu laty. W tezach dotyczących szkoły średniej zauważono więc, że:

Istniejący system szkolnictwa ludowego w ZSRS ukształtował się przed z górą dwudziestu laty. W latach trzydziestych, w okresie socjalistycznej rekonstrukcji gospodarki wyznaczono szkole zadanie dostarczenia wyższym uczelniom doskonale przygotowanych kandydatów, dobrze znających podstawy nauk. Uwaga szkoły skupiła się więc głównie na tym, aby uczniowie zdobyli przygotowanie ogólnokształcące, niezbędne do wstąpienia na wyższą uczelnię. Doprowadziło to do nauczania jednostronnego, w pewnym sensie abstrakcyjnego, do oderwania szkoły od życia, co spowodowało duże niedociągnięcia w pracy wychowawczej. Szkoła ograniczała się głównie do werbalnych metod wychowania, nie poświęcała niezbędnej uwagi włączaniu dzieci i młodzieży do odpowiadającej ich możliwości pracy społecznie użytecznej. W rezultacie wielu chłopców i dziewcząt kończących szkołę średnią uważało za jedyną możliwą dla siebie drogę życiową kontynuowanie nauki w wyższej uczelni lub przynajmniej średniej szkole zawodowej, niechętnie przystępując do pracy w fabrykach, zakładach przemysłowych, w kołchozach i sowchozach, niektórzy zaś uważają za poniżające dla siebie zajęcia w zakresie pracy fizycznej. Tymczasem stały rozwój szkolnictwa średniego prowadzi do tego, że przeważająca część młodzieży kończącej szkołę powinna natychmiast włączać się do pracy produkcyjnej. Jednocześnie postęp techniczny wymaga uzupełniania kadry przemysłu i rolnictwa młodzieżą mającą dość wysokie przygotowanie ogólnokształcące⁸.

Właśnie ostatnie cytowane zdania najlepiej oddają sens i cel reformy szkolnictwa w 1958 r. w Związku sowieckim. Chodziło w niej głównie o dostarczenie „świeżej” siły roboczej do wszelkiego typu zakładów produkcyjnych, od których młodzież stroniła. Autorzy też przyznali się nieświadomie do innej wielkiej klęski wychowawczej, informując, że po 40 latach budowania komunizmu i indoktrynacji społeczeństwa część młodzieży uważa pracę fizyczną za poniżającą.

Zarówno wystąpienie wrześnie N. Chruszczowa, jak i przedstawione tezy, na kanwie ogólnej odwilży politycznej w ZSRR, spotkały się z szeroką reakcją społeczną na łamach prasy pedagogicznej i codziennej. Generalnie nie kwestionowano

⁷ Tezy KC KPZR i Rady Ministrów ZSRR „O zacieśnieniu więzi szkoły z życiem i o dalszym rozwoju systemu oświaty w kraju, [w:] *Reforma szkolnictwa w ZSRR*, opr. M. Pęcherski, Warszawa 1959, s. 135, 138–139.

⁸ *Ibidem*, s. 143–144.

podstawowej tezy o konieczności łączenia nauki szkolnej z pracą produkcyjną. Nie podważano również propozycji podziału kształcenia na dwa etapy – jednolitej 8-letniej szkoły ogólnokształcącej dla całej młodzieży oraz 3-letniego średniego kształcenia zawodowego, połączonego z pracą produkcyjną uczniów, według schematu: 3-letnie szkoły dla pracującej już młodzieży robotniczej i wiejskiej, 3-letnie średnie ogólnokształcące politechniczne szkoły pracy ze szkoleniem produkcyjnym oraz 3-letnie technika dające kwalifikacje zawodowe i wykształcenie średnie. Pomimo eksponowanego poparcia nie wszystkie zawarte tam poglądy dotyczące udziału młodzieży w pracy produkcyjnej oraz łączenia z nią nauki spotkały się z uznaniem poszczególnych środowisk pedagogicznych. Niektórzy pedagodzy praktycy, członkowie korespondencji Akademii Nauk Pedagogicznych RFSRS uważali, że główną formą kształcenia na drugim etapie powinny być szkoły ogólnokształcące politechniczne z nauczaniem produkcyjnym, a nie szkoły wieczorowe i korespondencyjne dla pracujących. Podnosili, że nauka w szkole jest pracą tak samo jak praca produkcyjna, dlatego nie dla wszystkich pracujących będzie możliwe łączenie nauki z pracą. Jako przykład podawano m.in. projekt nowego programu dla 3-letniej politechnicznej szkoły ogólnokształcącej. Zauważono, że w IX klasie jego realizacja wymaga aż 57 godzin pracy ucznia tygodniowo, podczas gdy człowiek dorosły pracuje w fabryce od 30 do 35 godzin w tygodniu⁹. Jednym z krytykujących pracę młodzieży w wieku 15–17 lat, w tym szczególnie dziewcząt, w zakładach produkcyjnych bez nadzoru pedagogicznego był Wasyl Suchomliński, głoszący w późniejszych latach ciekawą koncepcję budzenia człowieczeństwa i wychowania przez dobroć, piękno i przyrodę, co było ewenementem w sowieckim systemie oświatowym¹⁰. Tacy ludzie jak on tworzyli tzw. drugi obieg, „podskórny” innych idei, niekomunistycznych w społeczeństwie sowieckim, co pozwalało zachować ludziom część indywidualizmu i niezależności, które wykorzystano w momencie obalania komunizmu w 1991 r.

Formalnie nową ustawę o reformie szkolnictwa w Związku Sowieckim, zatytułowaną Ustawa o zacieśnieniu więzi szkoły z życiem i o dalszym rozwoju systemu oświaty w ZSRS, Rada Najwyższa ZSRS uchwaliła w dniu 24 grudnia 1958 r.¹¹ Powieliła ona przyjęte wcześniej na plenum KC KPZS w dniu 12 listopada 1958 r.

⁹ *Nowy etap w życiu sowieckiej szkoły*, „Prawda”, nr 322, 18 XI 1958, s. 1; N.K. Gonczarow, *O wiedzy i furkacji w starszych klasach średniej szkoły*, „Sowietskaja Piedadogika” 1958, nr 6, s. 12–37; *Ob opytie raboty moskowskoj szkoły no 607 po eksperimentalnomu uczebnomu planu*, „Sowietskaja Piedadogika” 1958, nr 6, s. 156–157; N.K. Gonczarow, A. Lieontiew, *Differencjrowat' obuczienie na uctorom etapie obrazowanija*, „Prawda”, nr 325, 21 XI 1958, s. 3; B. Gniedienko, *Matematyczieskoje obrazowanije*, „Izwestija”, 21 XII 1958; G.J. Zielenko, *O professionalno-techniczieskom obrazowaniji*, „Prawda”, nr 358, 24 XII 1958, s. 4; I.A. Kairow, *O pieriestrojkie obszcziewo sriedniego obrazowanija*, „Uczitel'skaja Gaziet'a”, nr 153, 25 XII 1958, s. 2–4.

¹⁰ *Reforma szkolnictwa w ZSRR*, opr. M. Pęcherski, Warszawa 1959, s. 59; por.: S. Szapowalenko, *Politechniczieskoje obuczienie w Sowietskij szkole na souriemniennom etapie*, Moskwa 1958; M. Bybluk, *Koncepcja pedagogiczna i system wychowawczy Wasyla Suchomlińskiego*, Toruń 1982.

¹¹ *Zakon ob ukriepleniji swjazi szkoły s żiznju i o dalniejszjem razwitiji sistiemy narodnogo obrazowanija w stranie*, „Prawda”, nr 359, 25 XII 1958, s. 1–2.

tezy projektu reformy oświaty, które nosiły nawet ten sam tytuł, tyle że bez wyrazu „ustawa”: „O zacieśnieniu więzi szkoły z życiem i o dalszym rozwoju systemu oświaty w ZSRS”. Był to następny namacalny przykład funkcjonowania w Związku Sowieckim systemu totalitarnego, gdzie wszelkie decyzje, w tym przypadku oświatowe, podejmowała wąska grupa komunistów, a następnie wcielał je w życie aparat państwowy. Jako przykład powyższego może służyć następujący cytat z omawianej ustawy: „Rada Najwyższa Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich postanawia: Zaaprobować tezy Centralnego Komitetu Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego i Rady Ministrów »O zacieśnieniu więzi szkoły z życiem i o dalszym rozwoju systemu oświaty w kraju«, które uzyskały powszechną akceptację w trakcie dyskusji ogólnonarodowej”¹². W ten sposób prowadzone dyskusje i konsultacje społeczne na ten temat nie miały w praktyce żadnego wpływu na zmianę opracowanych wcześniej przez sowiecką partię komunistyczną założeń. Nawet Rada Najwyższa jako państwowa władza ustawodawcza nie dokonała żadnych zmian w tezach KC KPZS. Zasadniczą zmianą w stosunku do okresu stalinowskiego był jednak fakt, że naukowcy, pedagodzy, nauczyciele i inne osoby zainteresowane reformą oświaty mogły się w tej kwestii publicznie wypowiedzieć, nie ponosząc konsekwencji w postaci aresztowania, zesłania lub więzienia, w przypadku głoszenia poglądów odmiennych od prezentowanych przez KPZS. Część artykułów popierających proponowane przez komunistów zmiany w szkolnictwie była przygotowana wcześniej, ale wielu dyskutantów w dobrej wierze zgłaszało stosowne postulaty. Na kanwie chruszczowskiej odwilży wierzyli bowiem, że ich głos zostanie wysłuchany i uwzględniony w proponowanej reformie oświaty, która dotyczyła całego społeczeństwa sowieckiego. W praktyce nie dokonano jednak żadnych zmian w proponowanej ustawie, przyjętej wcześniej przez plenum KC KPZS. W ten sposób zmarnowano dorobek i autentyczną aktywność środowiska pedagogicznego i nauczycielskiego w dobie odwilży chruszczowskiej. Aktywni członkowie społeczeństwa sowieckiego ponownie zaczęli popadać w bezczynność i letarg, co wymuszały swoim zaniechaniem w kierunku odnowy życia społecznego władze komunistyczne. Następne wielkie przebudzenie społeczne nastąpiło dopiero po 30 latach, w czasach pierestrojki i głośności Michaiła Gorbaczowa.

Władze sowieckie z Nikitą Chruszczowem na czele były jednak przekonane, że dokonują wielkich przemian w oświacie i cały świat chce się na nich wzorować. O ich zadufaniu i braku elementarnego samokrytycyzmu świadczyła m.in. następująca wypowiedź sekretarza generalnego KPZS, wygłoszona podczas spotkania z pracownikami Węgierskiej Akademii Nauk: „Dziś Amerykanie studiują nasz system nauczania w szkołach średnich i wyższych zakładach naukowych i oceniają go bardzo wysoko. Natomiast my, radzieccy kierownicy, uważamy, że są w nim jeszcze słabe

¹² *Ustawa o zacieśnieniu więzi szkoły z życiem i o dalszym rozwoju systemu oświaty w ZSRR*, [w:] *Reforma szkolnictwa w ZSRR*, opr. M. Pęcherski, Warszawa 1959, s. 176; por. *O zacieśnieniu więzi szkoły z życiem i o dalszym rozwoju szkolnictwa. Tezy KC KPZR i Rady Ministrów ZSRR przyjęte przez Plenum KC KPZR 12 XI 1958*, Warszawa 1958.

ogniwa, i obecnie pracujemy nad tym, aby ulepszyć przygotowanie specjalistów ze średnim i wyższym wykształceniem, podnieść jakość nauki. Będzie to nasz kolejny »sputnik« i bezwzględnie wypuścimy go w świat»¹³.

Według Ustawy o zacieśnieniu więzi szkoły z życiem i o dalszym rozwoju systemu oświaty w ZSRS z 24 grudnia 1958 r. ustrój szkolny przewidywał dwa etapy nauczania:

- obowiązkową 8-letnią szkołę podstawową, nazywaną niepełną średnią ogólnokształcącą politechniczną szkołą pracy (klasy I–VIII),
- 3-letnie szkoły dające pełne wykształcenie średnie (klasy IX–XI).

Jednak część wstępna ustawy akcentowała potrzebę reformy jako ulepszenie pracy szkoły w zakresie:

- kształtowania marksistowsko-leninowskiego światopoglądu studiujących,
- podniesienia ich komunistycznej świadomości i aktywności,
- wychowania młodych specjalistów w duchu kolektywizmu i umiłowania pracy,
- kształtowania świadomości obowiązku społecznego, socjalistycznego internacjonalizmu i patriotyzmu,
- przyzwyczajenia w kwestii przestrzegania wysokich zasad moralności komunistycznej¹⁴.

Odnosnie do funkcjonowania szkoły podstawowej artykuł 2 ustawy głosił m.in.: „Wprowadzić w ZSRS zamiast powszechnie obowiązującego kształcenia 7-letniego powszechnie obowiązujące kształcenia 8-letnie” oraz „Praca w zakresie nauczania i wychowania w szkole 8-letniej powinna opierać się na połączeniu poznania podstaw nauk, kształcenia politechnicznego i wychowania do pracy, szerokiego włączenia uczniów do dostępnych w ich wieku form pracy społecznie użytecznej”¹⁵.

Co ciekawe, wychowanie przez pracę i „politechniczność” tej szkoły polegała na tym, że uczniowie klas V–VIII odbywali corocznie 2-tygodniową praktykę szkoleniowo-produkcyjną w warsztatach szkolnych, na szkolnej działce doświadczalnej, w kołchozach, sowchozach i zakładach produkcyjnych. Podczas praktyk uczniowie klas V pracowali po 3 godziny dziennie, a klas VI–VIII po 4 godziny dziennie¹⁶. Było to więc bezsensowne fizyczne eksploatowanie dzieci od 10 roku życia w procesie wdrażania ich do przyszłej pracy produkcyjnej oraz kształtowania uległej i usługowej osobowości, podporządkowanej bezkrytycznie systemowi sowieckiemu.

Natomiast artykuł 4 ustawy określił następujące trzy podstawowe typy szkół dających pełne wykształcenie średnie:

¹³ K.N. Gonczarow, *Program KPZR w dziedzinie oświaty*, Warszawa 1962, s. 16.

¹⁴ *Ustawa o zacieśnieniu więzi szkoły z życiem*, s. 176; *Istoria pädagogiki i obrazowanija*, pod red. A.I. Piskunowa, Moskwa 2007, s. 466.

¹⁵ *Ustawa o zacieśnieniu więzi szkoły z życiem*, s. 177.

¹⁶ *Uczebnyje plany wosmiletnej i sriedniej szkoły RSFSR*, Ministerstwo Proswieszczenia RSFSR, Akademiya Pädagogiczeskich Nauk RSFSR, Moskwa 1959, s. 20–22.

- a) 3-letnie szkoły dla młodzieży robotniczej i wiejskiej – wieczorowe średnie szkoły ogólnokształcące, w których absolwenci szkoły 8-letniej pracujący w jednej z gałęzi gospodarki narodowej otrzymują średnie wykształcenie i podnoszą swoje kwalifikacje zawodowe,
- b) 3-letnie średnie ogólnokształcące politechniczne szkoły pracy z nauczaniem produkcyjnym, w których absolwenci szkoły 8-letniej uzyskują wykształcenie średnie i zawodowe przygotowanie do pracy w jednej z gałęzi gospodarki narodowej lub kultury,
- c) 3-letnie technika i inne średnie szkoły zawodowe, w których absolwenci szkoły 8-letniej uzyskują średnie wykształcenie ogólne i zawodowe¹⁷.

Jednak dwa główne rodzaje szkół średnich stanowiły 3-letnie miejskie szkoły średnie z nauczaniem produkcyjnym oraz 3-letnie wiejskie szkoły średnie z nauczaniem produkcyjnym. W szkole miejskiej historii uczono 2 godziny tygodniowo w klasie IX, 3 godziny w klasie X oraz 4 godziny w klasie XI. W szkole wiejskiej historii uczono 3 godziny w klasie IX oraz po 4 godziny tygodniowo w klasach X i XI. W ten sposób większy nacisk ideologiczny kładziono na młodzież wiejską, gdyż ciągle dostrzegano w tym środowisku braki w pełnej identyfikacji z komunizmem. W obu rodzajach szkół nauczano również w XI klasie przedmiotu czysto politycznego o nazwie Konstytucja ZSRS, przekształconego później w przedmiot: podstawy wiedzy politycznej¹⁸.

Ustawa o reformie szkolnej z 1958 r. przekształciła również dotychczasowe szkoły przysposobienia zawodowego, rzemieślnicze, kolejowe, górnicze, budowlane i szkoły mechanizacji rolnictwa podległe resortowi rezerw pracy, zawodowe techniczne szkoły terminatorские i inne szkoły zawodowe podległe radom gospodarki narodowej i poszczególnym resortom w daytime i wieczorowe miejskie zawodowe szkoły techniczne z okresem nauki od jednego do trzech lat oraz na wiejskie zawodowe szkoły techniczne z okresem nauki od jednego do dwóch lat. Szkoły zawodowe utworzono dla młodzieży idącej do produkcji po skończeniu szkoły 8-letniej. Specjalizowały się one według gałęzi produkcji, a pracę dydaktyczno-wychowawczą prowadziły w ścisłej łączności z przedsiębiorstwami, sowchozami i kołchozami¹⁹. Oprócz planów i programów nauczania z poszczególnych przedmiotów opracowano również dodatkowe programy pracy wychowawczej, zawierające bardzo szczegółowe wytyczne wykreowane przez sowiecką Akademię Nauk Pedagogicznych w Moskwie. Myślą przewodnią tych działań było kształtowanie postawy komunistycznej określanej jako obywatelsko-społeczna oraz narzucenie młodzieży zamiłowania do pracy, szczególnie

¹⁷ *Ustawa o zacieśnieniu więzi szkoły z życiem*, s. 177–178; por. B. Suchodolski, *Reforma szkolnictwa w ZSRR*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1958, nr 2.

¹⁸ *Uczebny plany wosmiletniej i sriedniej szkoły RSFSR*, s. 23–25.

¹⁹ *Oświata w Związku Radzieckim*, Warszawa 1962, s. 33.

produkcyjnej, czyli fizycznej²⁰. Cele te chciano osiągnąć głównie przez stosowanie tzw. praktycznych metod „nauczania wychowującego”, do których zaliczono ćwiczenia ustne i pisemne, zajęcia laboratoryjne, pracę społecznie użyteczną oraz pracę produkcyjną²¹. Ponadto opracowano nowe statuty szkoły, w których nadal eksponowano głównie wychowanie komunistyczne. Świadczył o tym już zapis pierwszego punktu statutu szkoły 8-letniej, głoszący, że „Szkoła ośmioletnia, wykonując zadania wychowania komunistycznego, daje uczniom trwałe podstawy wiedzy ogólnokształcącej i politechnicznej, kształtuje zamiłowanie do pracy i przygotowuje młodzież do działalności społecznie użytecznej” oraz „Zaszczepia [...] się uczniom zamiłowanie do wiedzy i pracy oraz poszanowanie dla ludzi pracujących i kształtuje się światopogląd komunistyczny”²².

Konsekwencją uchwalenia Ustawy o zacieśnieniu więzi szkoły z życiem i o dalszym rozwoju systemu oświaty w ZSRS z 24 grudnia 1958 r. była zmiana w dniu 25 grudnia 1958 r. artykułu 121 Konstytucji ZSRS zawartego w rozdziale dziesiątym zatytułowanym „Zasadnicze prawa i obowiązki obywateli”. Gwarantowane wcześniej 7-letnie obowiązkowe kształcenie zostało zastąpione przez 8-letnie. Powyższy artykuł otrzymał następujące brzmienie:

Obywatele ZSRS mają prawo do nauki. Prawo to jest zagwarantowane przez powszechne obowiązkowe ośmioletnie kształcenie, szeroki rozwój politechnicznego kształcenia ogólnego, zawodowego kształcenia technicznego, specjalistycznego kształcenia średniego i wyższego na podstawie więzi nauczania z życiem, z produkcją, pełny rozwój kształcenia wieczorowego i korespondencyjnego, bezpłatność kształcenia wszelkiego rodzaju, system stypendiów państwowych, nauczanie w szkołach w języku ojczystym, organizowanie dla pracujących w zakładach przemysłowych, sowchozach i kolchozach bezpłatnego produkcyjnego nauczania technicznego i agronomicznego²³.

Po uchwaleniu ustawy o reformie systemu szkolnictwa podjęto dalsze działania propagandowe promujące wśród społeczeństwa sowieckiego wprowadzane zmiany²⁴.

²⁰ *Programma wospitatielnoj raboty szkoły*, Moskwa 1960, s. 136; por. *Nowaja sistiemna narodnogo obrazowanija w SSSR. Sbornik dokumentow i statiej*, pod red. N.K. Gonczarowa i F.F. Koroliewa, Moskwa 1960.

²¹ *Woprosy wospitanija i obuczenija. Gosudarstwiennoje Ucziebno-Pedagogiczeskoje Izdatielstwo Ministerstwa Proswieszczenija RSFSR*, Moskwa 1960, s. 120.

²² *Oświata w Związku Radzieckim*, s. 33; por. *Położenie o wosmioletniej szkole RSFSR, o sriedniej obszczieobrazowatielnoj, trudowej politiechnicznej szkole s proizwodstwiennym obuczieniem RSFSR, o wiecziernej (smiennoj) sriedniej obszczieobrazowatielnoj szkole RSFSR*, Moskwa 1960.

²³ *Konstitucija (Osnownoj Zakon) Sojuza Sowietskich Socialistycznych Rzespublik*, Moskwa 1959, s. 93.

²⁴ Por. teksty ukazujące się w ZSRS i tłumaczone również na język polski: I.A. Kairow, *O reformie średniego kształcenia ogólnego*, [w:] *Reforma szkolnictwa w ZSRR*, opr. M. Pęcherski, Warszawa 1959, s. 213–222; G.I. Zelenko, *O zawodowym kształceniu technicznym*, [w:] *Reforma szkolnictwa*, s. 223–229; W.P. Jelutin, *O szkolnictwie wyższym*, [w:] *Reforma szkolnictwa*, s. 230–235; A. Łarionow,

Wynikało to również z przygotowań do XXI Nadzwyczajnego Zjazdu KPZS, który miał potwierdzić wprowadzane przez Nikitę Siergiejewicza Chruszczowa szerokie zmiany w wielu dziedzinach życia społecznego Związku Sowieckiego. Jedną z tych dziedzin była właśnie reforma systemu oświaty. Jeszcze przed zjazdem opublikowano główne tezy referatu Chruszczowa, z którym miał on wystąpić na najbliższym zjeździe sowieckiej partii komunistycznej. Jedną z tez w dziedzinie oświaty głosiła: „W latach 1959–1965 przewiduje się znaczne rozszerzenie zasięgu ogólnego wykształcenia średniego w mieście i na wsi, a także wieczorowych i zaocznych szkół zawodowych – wyższych i średnich, zwiększenie sieci szkół wieczorowych dla młodzieży robotniczej i chłopskiej”²⁵. Był to osobisty pomysł Chruszczowa powrotu do wychowywania komunistycznego przez pracę, według schematu: rano praca w fabryce, a po południu i wieczorem oraz w dni wole od pracy – nauka w szkole zawodowej, średniej lub wyższej.

XXI Nadzwyczajny Zjazd KPZS, który odbył się w dniach od 27 stycznia do 5 lutego 1959 r., potwierdził wcześniejsze decyzje władz partyjnych i państwowych w dziedzinie oświaty. Wyeksponowano jednak jeszcze bardziej główne cele ideologiczne, którym miała służyć wprowadzana reforma oświatowa. W przyjętej uchwale zjazdu w powyższej kwestii stwierdzono m.in.:

Realizacja wspaniałego planu budownictwa komunistycznego wymaga zdecydowanego polepszenia pracy nad wychowaniem ludzi radzieckich – nad podniesieniem poziomu ich świadomości komunistycznej i aktywności, nad kształtowaniem nowego człowieka w duchu kolektywizmu i umiłowania pracy, poczucia obowiązku społecznego, w duchu socjalistycznego internacjonalizmu i patriotyzmu, poszanowania szczytnych zasad moralności nowego społeczeństwa. Szczególną uwagę należy zwrócić na wychowanie dorastającego pokolenia w komunistycznym duchu, na ściślejsze powiązanie szkoły z życiem, nauki z pracą wytwórczą, na należyte opanowanie wiedzy nagromadzonej przez ludzkość, na przewyciężanie przeżytków kapitalistycznych w świadomości ludzi i rozwijanie bezwzględnej walki z wrogą, burżuazyjną ideologią²⁶.

Na szczególną uwagę zasługuje wyeksponowane w uchwale komunistyczne wychowanie młodego pokolenia, głównie przez łączenie nauki z pracą produkcyjną oraz hasło bezwzględnej walki z wrogą ideologią burżuazyjną. Były to przeżytki haseł stalinowskich, które – jak widać – jeszcze w 1959 r. nadal eksponowano, pomimo chruszczowskiej odwilży. Ciekawym wezwaniem zjazdu było dążenie do prze-

Szkola i życie, [w:] *Reforma szkolnictwa*, s. 236–256; M.N. Skatkin, A.J. Jancow, *O zaciśnieniu więzi szkoły z życiem*, [w:] *Reforma szkolnictwa*, s. 257–261.

²⁵ *Wskaźniki rozwoju gospodarki narodowej ZSRR na lata 1959–1965. Tezy referatu N.S. Chruszczowa na XXI Zjazd Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego*, Warszawa 1958, s. 122–123; por. *Kontrolnyje cifry razwija narodnogo chozajajsta SSSR na 1959–1965 gody. Tezisy doklada towarzyszcza N.S. Chruszczewa na XXI sjezde KPSS*, „Prawda”, nr 318, 14 XI 1958, s. 1–9.

²⁶ *XXI Nadzwyczajny Zjazd Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego*, Warszawa 1959, s. 861.

zwycięzania przeżytków kapitalistycznych w świadomości ludzi. W ten sposób sami sowieccy komuniści ujawnili, że po 47 latach od rewolucji bolszewickiej, likwidacji przeciwników politycznych nadal w indoktrynowanym przez nich społeczeństwie występują pozytywne odruchy obronne w postaci nieakceptowania systemu sowieckiego i utrzymywania w świadomości demokratycznych wartości kapitalistycznych, określanych przez władze jako „przeżytki”.

Zjazd KPZS zatwierdził również szczegółowe zadania w zakresie oświaty na następne 7 lat, określane jako plan 7-letni:

W latach 1959–1965 zamierza się przeprowadzić następujące posunięcia:

- a) Przejść od 7-letniego do 8-letniego obowiązkowego nauczania powszechnego. Zapewnić zakładanie i należyte wyposażenie warsztatów szkolnych przy szkołach 8-letnich w celu powiązania politechnizacji nauczania z pożyteczną społecznie pracą dzieci, dostosowaną do ich możliwości i zainteresowań.
- b) Dokonać reorganizacji sieci szkół 10-letnich (starszych klas), różnicując je na wiejskie i miejskie szkoły pracy. Uczniowie tych szkół, łącząc naukę z pracą w przedsiębiorstwach, kołchozach czy też specjalnych warsztatach, zdobędą obok pełnego wykształcenia ogólnego również wiedzę politechniczną, a nadto będą mieli specjalne przygotowanie do wykonywania zawodu, w ramach którego będą się mogli specjalizować odpowiednio do lokalnego zapotrzebowania na kadry.
- c) Znacznie rozszerzyć sieć miejskich i wiejskich szkół dających średnie wykształcenie bez oderwania od pracy²⁷.

Tak więc główne hasło XXI zjazdu KPZS w dziedzinie oświaty to praca uczniów na wszystkich szczeblach kształcenia, łącznie ze szkołą powszechną. Powrócono w ten sposób do stalinowskiej koncepcji wychowania przez pracę i eksploatacji fizycznej dzieci i młodzieży we wszystkich typach szkół. Uczniowie mieli nie mieć czasu na jakąkolwiek formę indywidualnego, samodzielnego myślenia i działania, musieli wspólnie uczyć się lub pracować. Na zjeździe podjęto również uchwałę, że następny XXII zjazd KPZS odbędzie się już za 2 lata, czyli w 1961 r. W dziedzinie oświaty sowieckiej nie wniósł on zasadniczych zmian, jednak w propagowaniu ideologii komunistycznej był kluczowy, gdyż uchwalono wówczas nowy program KPZS, w którym oficjalnie ogłoszono zbudowanie w Związku sowieckim socjalizmu i przejście do następnego etapu, czyli budowy komunizmu. Tym razem rozochoceni entuzjazmem Chruszczowa sowieccy komuniści nie tylko chcieli prześcignąć Stany Zjednoczone w produkcji przemysłowej, ale postawili sobie za zadanie wychowanie całej ludzkości w duchu komunizmu. W niewypowiedzianych dalszych słowach na ten temat sugerowali więc, że aby tego dokonać, powinni opanować całą kulę ziemską, wykorzystując do tego wszystkie organizacje komunistyczne na świecie: „Partia

²⁷ Ibidem, s. 862; *Kontrolnyje cifry razwitija narodnogo chozjajsta SSSR na 1959–1965 gody. Tezisy dokłada towarzysza N.S. Chruszczewa na XXI sjezde KPSS*, Moskwa 1958, s. 100–106.

stawia jako zadanie wychowanie całej ludzkości w duchu komunizmu naukowego, dążąc do tego, aby ludzie pracy głęboko rozumieli przebieg i perspektywy rozwoju świata, właściwie pojmowali wydarzenia zachodzące wewnątrz kraju i na arenie międzynarodowej, świadomie budowali życie w duchu komunistycznym. W postępowaniu każdego człowieka, w działalności każdego zespołu i organizacji idee komunistyczne powinny łączyć się organicznie z komunistycznym działaniem”²⁸. Na kanwie programu ogłoszonego na zjeździe w kwestii zakończenia budowy socjalizmu w ZSRS sowieccy ideolodzy oświatowi opracowali następujące zadania oświaty w okresie przechodzenia do komunizmu:

1. Rozwijanie komunistycznej świadomości i moralności – rozumianej jako wychowanie mas pracujących w duchu głębokiej ideowości i oddania sprawie komunizmu, wyrobienie u ludzi komunistycznego stosunku do pracy i własności społecznej, całkowita likwidacja wszelkich przeżytków światopoglądu burżuazyjnego i burżuazyjnych nawyków oraz wpojenie młodzieży cech nowego człowieka przywiązanego do ideologii komunistycznej poprzez codzienną pracę wychowawczo-oświatową.
2. Kształtowanie światopoglądu naukowego – rozumianej jako przyjęcie ideologii marksizmu-leninizmu do prawidłowego objaśniania wszelkich zjawisk, głównie praw rozwoju przyrody i społeczeństwa, ale także poznawania świata i przeobrażania go w sposób rewolucyjny, jako szczytowego osiągnięcia myśli ludzkiej.
3. Wychowanie estetyczne – jako percepcja literatury i sztuki realizmu socjalistycznego, które nie tylko prawdziwie i barwnie przedstawiają czasy współczesne, ale ukazują również drogę do przyszłości, oddziałując na uczucia i jego wyobraźnię.
4. Troska o zdrowie i rozwój fizyczny dzieci – traktowane jako pełne i bezpłatne zaspokojenie potrzeb ludności w zakresie przedszkoli, ogródków jordanowskich, obozów pionierskich, szkół-internatów, aby fizyczne wychowanie silnego i zdrowego młodego pokolenia było jednym ze środków kształtowania człowieka przyszłego społeczeństwa komunistycznego, czyli łączenia nauczania z pracą produkcyjną i gimnastyką²⁹.

W kwestii reformy oświatowej w Związku Sowieckim na uwagę zasługuje również szersze zjawisko, polegające na przenoszeniu większej lub mniejszej części jej założeń do innych państw realnego socjalizmu. Niektóre państwa, jak Bułgaria, nie zmieniły nawet nazwy ustawy przyjętej w ZSRS, lecz jedynie dopisały w jej końcowej części wyraz „ludowej”. Tak więc już 3 lipca 1959 r. przyjęto w tym państwie

²⁸ XXII Zjazd Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego. Referaty i uchwały, Warszawa 1961, s. 621–622.

²⁹ K.N. Gonczarow, *Program KPZR w dziedzinie oświaty*, Warszawa 1962, s. 23–34; M. Fritzhand, *Idealy komunizmu w świetle nowego programu KPZR*, Warszawa 1962, s. 25–31.

Ustawę o zacieśnieniu więzi szkoły z życiem i o dalszym rozwoju oświaty ludowej. Następne ustawy reformujące system oświaty na wzór sowiecki wydano w następujących krajach:

- w NRD 2 grudnia 1959 r.: Ustawa o socjalistycznym rozwoju szkolnictwa,
- w Czechosłowacji 15 grudnia 1960 r.: Ustawa o systemie wychowania i kształcenia,
- w PRL 15 lipca 1961 r.: Ustawa o rozwoju systemu oświaty i wychowania,
- na Węgrzech 28 września 1961 r.: Ustawa o przebudowie szkolnictwa.

Mniejszych zmian w kierunku zacieśnienia więzi szkoły z życiem i wprowadzenia nauczania politechnicznego dokonały również Rumunia, Jugosławia, Albania, a nawet Chiny, Wietnam, Mongolia i Korea Północna³⁰. Był to namacalny przykład wasalnej zależności tych państw od ZSRS, przejawiający się tym, że każda wymyślona w Związku Radzieckim kwestia, w tym przypadku oświatowa i wychowawcza, musiała zostać przeniesiona na grunt danego kraju realnego socjalizmu.

W wyniku reformy oświatowej w ZSRS ukształtował się następujący system szkolny:

- 4-letnie szkoły początkowe z klasami I–IV dla dzieci od 7. roku życia;
- 8-letnie szkoły podstawowe, nazywane niepełnymi średnimi ogólnokształcącymi politechnicznymi szkołami pracy, z klasami I–VIII;
- 3-letnie szkoły średnie z klasami IX–XI, istniejące samodzielnie lub powiązane ze szkołami podstawowymi, tworząc szkoły 11-letnie;
- 6-letnie wieczorowe szkoły podstawowe dla młodzieży pracującej i dorosłych, z klasami III–VIII;
- 3-letnie wieczorowe, korespondencyjne (zaoczne) i sezonowe (zmianowe) szkoły średnie dla młodzieży pracującej i dorosłych z klasami IX–XI; szkoły te często były połączone z wieczorowymi szkołami podstawowymi, tworząc w ten sposób szkoły 11-letnie;
- 8-letnie szkoły internatowe z klasami I–VIII lub 4-letnie V–VIII, niekiedy 11-letnie I–XI;
- 2- lub 3-letnie miejskie szkoły i 1- lub 2-letnie wiejskie szkoły zawodowo-techniczne;
- 4-letnie szkoły zawodowe (technika) dla absolwentów szkoły podstawowej i 2-letnie dla absolwentów szkoły średniej;
- szkoły wyższe: 5-letnie uniwersytety, 5- i 6-letnie instytuty i akademie³¹.

System szkolny obowiązywał w tej formie praktycznie dopiero od 1965 r., ponieważ lata 1959–1965 były okresem przejściowym, w którym obok szkół zorganizowanych według nowych założeń istniały również szkoły starego typu. Na przykład w roku szkolnym 1959/1960 nie wprowadzono praktycznie żadnych istotnych

³⁰ M. Pęcherski, A. Tatoń, *Więź szkoły z życiem w krajach socjalistycznych*, Warszawa 1963, s. 8.

³¹ T.J. Wiloch, *Radziecki system oświatowo-wychowawczy*, Warszawa 1962, s. 92–94.

zmian w sieci szkolnej. Ponadto uczniowie klas VIII–X uczyli się nadal w większości szkół według starych programów, nowe wprowadzono tylko do klas I–V. Nauczanie według nowych planów i programów w klasach IX–XI nastąpiło powszechnie dopiero od 1 września 1963 r. Początkowo zreformowano głównie tylko te szkoły, które były najlepiej przygotowane pod względem materialnym, organizacyjnym i kadrowym³². Reforma nie zawsze przynosiła jednak oczekiwane skutki w edukacji i wychowaniu, o czym świadczyły niektóre negatywne wypowiedzi na jej temat części młodzieży i rodziców, a nawet pedagogów. Główny zarzut dotyczył praktyk odbywanych w zakładach pracy, które zdaniem części osób nie spełniały roli, jaką im przeznaczono. Zauważono, że w niektórych zakładach młodzież po prostu traciła czas na przyglądanie się pracy załóg i wykonywanie czynności prymitywnych, niemających nic wspólnego z politechnizacją. W związku z trudnościami w organizowaniu praktyk w zakładzie produkcyjnym postulowano przeniesienie ich do własnych, odpowiednio urządzonych pracowni oraz budowanie nowych szkół średnich, z nowymi przygotowanymi do tego pracownikami i dobraną starannie do prowadzenia zajęć kadrą techniczną³³.

Opinie te potwierdził w swoim wystąpieniu podczas VI sesji Rady Najwyższej RFSRS w lipcu 1962 r. minister oświaty E.I. Afanasjenko, który omówił przebieg i dotychczasowe wyniki reformy szkolnej. Oprócz propagandowych pozytywów zauważył również negatywy, stwierdzając:

„Za często nauczanie pracy i kształcenie produkcyjne uczniów odrywa się od wszelkiej pracy dydaktyczno-wychowawczej, od zadań kształcenia politechnicznego, sprowadza się nierzadko do rzemieślnictwa, do opanowywania poszczególnych operacji [...]. Wskutek braku stanowisk roboczych w niektórych zakładach pracy uczniowie nie tyle się uczą, ile przyglądają pracy robotników. A w szkołach wiejskich niesłusznie przeważa praca ręczna, nie wszędzie stwarza się warunki dla opanowywania przez uczniów najnowszej techniki rolniczej³⁴.”

Przedstawił również w dalszej części wystąpienia rzeczywiste cele i zadania, które przyświecały sowieckim komunistom podczas wprowadzania reformy oświatowej. Wynikało z nich, że były to głównie cele ideologiczne:

Jedno z najważniejszych zadań szkoły radzieckiej – to kształtowanie u uczniów światopoglądu marksistowsko-leninowskiego, trwałych zasad moralnych, wysokiej ideowej i politycznej świadomości. Ze szkoły powinna wychodzić młodzież gotowa do aktywnej walki za komunizm. Kolektywy pedagogiczne większości szkół poświęcają rozwiązaniu tego zadania nauczanie wszystkich przedmiotów programowych, całą

³² Ibidem, s. 167; por. *Osnovy kommunističeskogo wospitanija. Učiebnoje posobije*, Moskwa 1960, s. 66–70.

³³ Szersze opinie na ten temat zawarto [w:] „Komsomolskaja Prawda” 1961, nr 56.

³⁴ M. Pęcherski, A. Tatoń, *Więź szkoły z życiem*, s. 183; por. „Uczcielskaja Gazieta”, 26 VII 1962.

społeczno-polityczną pracę komsomolską, pionierską i pozalekcyjną, cały układ życia szkolnego

oraz

Wprowadzenie od nowego roku szkolnego (1962/63) w końcowych klasach szkoły średniej popularnego kursu podstawowych wiadomości politycznych, w których w formie dostępnej dla uczniów będą przerabiane najbardziej aktualne zagadnienia teorii komunizmu naukowego i polityki partii, dadzą możliwość wzmocnienia ideowo-politycznego wychowania młodzieży³⁵.

Należy więc pamiętać, że głównym celem reformy systemu szkolnictwa w Związku Sowieckim po 1958 r. było jeszcze intensywniejsze wychowywanie dzieci i młodzieży oraz całego społeczeństwa w duchu komunizmu i ideologii marksistowsko-leninowskiej, która właśnie w połączeniu pracy fizycznej człowieka z umysłową widziała jego rozwój. Dlatego z przyczyn czysto doktrynalnych oraz zapotrzebowania gospodarki na nowe ręce do pracy wprowadzono nowy system oświatowo-wychowawczy, oparty na połączeniu nauczania w szkole z pracą fizyczną w zakładach produkcyjnych. Sowieccy komuniści, głosząc swoje doktrynalne założenia, posługiwali się również często sformułowaniami kategorycznymi, aby nie zostawić cienia wątpliwości co do słuszności podejmowanych decyzji i prowadzonych działań. Najlepiej świadczyło o tym następujące sformułowanie zawarte w statucie KPZS z omawianego okresu: „Partia uroczyście oświadcza: Obecne pokolenie ludzi sowieckich będzie żyło w komunizmie”³⁶. Jak dzisiaj powszechnie wiadomo, „prorocze” słowa komunistów nie sprawdziły się, a system sowiecki w ZSRS oraz państwo, jako niewydolne ekonomicznie i politycznie, upadły w 1991 r.

W wyniku odwilży chruszczowowskiej pojawiło się jednak nowe zjawisko, które rozwinęło się dopiero podczas następnej odwilży gorbaczowowskiej, tj. działalność wolnomyślicielska niektórych indywidualnych jednostek rosyjskiej inteligencji. Wcześniej była ona całkowicie zdominowana przez system sowiecki i wiernie mu służyła. W nowej sytuacji część osób z inteligencji sowieckiej, widząc powszechne zakłamanie i bezsens panującego systemu, zaczęła zmieniać poglądy i zapatrywania w kierunku tradycji inteligencji rosyjskiej, starając się myśleć niezależnie. Przejawem tego niezależnego myślenia końca lat 50. i początku 60. była słynna powieść Dudincewa *Nie samym chlebem*, następnie *Doktor Żywago* Pasternaka oraz *Życie i los* Grossmana. Ostatnia z wymienionych powieści w składzie zdekompletowanym ukazała się na Zachodzie Europy, w Związku Sowieckim zaś dopiero w latach pieriestrojki Michaiła Gorbaczowa, powodując duży ferment społeczny w tamtym okresie. Co ciekawe, w przypadku Grossmana KGB po raz pierwszy w swej historii nie za-

³⁵ Ibidem.

³⁶ *Projekt Programu i Statutu Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego*, Warszawa 1961, s. 166.

aresztowała pisarza, lecz skonfiskowała rękopis jego powieści. Należy nadmienić, że działania antysowieckie części inteligencji nie wychodziły jednak na zewnątrz, poza własne kilkusobowe środowisko, tzw. kuchenne. Świadczyły jednak o przebudzeniu umysłowym części osób i zapowiadały powstanie w przyszłości szerszego ruchu. Następnym etapem odrodzenia części inteligencji sowieckiej w kierunku niezależnej, określanej jako rosyjska, był ruch dysydencki, który wyszedł na zewnątrz, do społeczeństwa i mimo łagrów i zakładów psychiatrycznych, w których jego aktywiści byli zamykani, występował przeciwko sowieckiemu systemowi. Ten bohaterski okres otwartego, aktywnego i jawnego przeciwstawiania się inteligencji władzy sowieckiej reprezentowali m.in. Sołżenicyn, Sacharow i Bukowski. W ten sposób spowodowano odradzanie się i rozrastanie niezależnej inteligencji, która stopniowo uświadamiała sobie bezpodstawność utopii bolszewickiej. Bez rozwoju tej świadomości nie doszłoby do gorbaczowskiej pieriestrojki, a w konsekwencji do upadku systemu³⁷.

Istniejący wówczas aparat partyjny KPZS, rządzący państwem i mający liczne przywileje, nie dopuścił jednak do dalszych pozytywnych przemian w Związku Sowieckim, odwołując na plenum Komitetu Centralnego w dniu 14 października 1964 r. Nikitę Chruszczowa z funkcji I sekretarza. Plenum zwołano bez jego wiedzy, gdy przebywał na wypoczynku nad Morzem Czarnym. W ogłoszonym nazajutrz komunikacie stwierdzono, że Plenum KC przychyliło się do jego prośby o rezygnację z funkcji I sekretarza i premiera rządu, które jakoby motywował podeszłym wiekiem i pogarszającym się stanem zdrowia. Ogłoszony bowiem przez Chruszczowa pomysł reform wewnątrzpartyjnych, zakładający rotację osób na kierowniczych stanowiskach, zwrócił przeciwko niemu etatowych funkcjonariuszy własnej partii, zagrożonych utratą władzy i przywilejów, którzy doprowadzili do odwołania go z zajmowanego stanowiska³⁸. Nikita Chruszczow, jedyny przywódca sowieckiej partii komunistycznej niepochoowany uroczyście pod murami Kremla, przeproszał co prawda naród rosyjski i różne grupy zawodowe za swoje postępowanie w wydanych w Stanach Zjednoczonych *Wspomnieniach*³⁹, ale mając pełnię władzy, był przekonany o wyjątkowej misji komunizmu w ZSRS i na świecie oraz konieczności prowadzenia wszelkimi środkami i metodami jego ekspansji, nawet za cenę łamania podstawowych praw człowieka i wolności innych narodów.

Należy również dodać, że sowiecka prokuratura i sądy z dużą stanowczością tępiły wszelkie negatywne wypowiedzi dotyczące Nikity Chruszczowa w okresie, kiedy sprawował on władzę. Świadczą o tym niezbitnie zachowane materiały źródłowe

³⁷ A. Lipatow, *Rosja i Polska: konfrontacja i grawitacja*, Toruń 2003, s. 367; por. *Kramoła. Inakomyślije w SSSR pri Chruszczewie i Breżniewie 1953–1982 gg.*, pod red. W.A. Kozłowa i S.W. Mironienko, Moskwa 2005.

³⁸ J. Smaga, *Rosja w 20 stuleciu*, Kraków 2002, s. 193; J. Polit, *ZSRR pod rządami Chruszczowa*, [w:] *Historia polityczna świata w XX wieku. 1945–2000*, pod red. M. Bankowicza, Kraków 2004, s. 245.

³⁹ Por.: N. Chruszczow, *Wspominanija. Kniga wtoraja*, Nowy Jork 1981; idem, *Wspominanija. Izbrannyye otrywki*, Nowy Jork 1982.

w Archiwum Państwowym Federacji Rosyjskiej w Moskwie. Na przykład inspektor podatkowy obwodu pskowskiego G.A. Jurinow został skazany w 1958 r. na 3 lata więzienia za wysłanie anonimu do Centralnej Komisji Wyborczej w Moskwie w sprawie wyborów do Rady Najwyższej ZSRS, gdzie skrytykował działania Nikity Chruszczowa oraz zarzucił mu wprowadzenie własnego kultu jednostki w miejsce kultu Stalina⁴⁰. Podobnie woźny z Moskwy E.W. Mosin został skazany w 1959 r. na 4 lata więzienia za propagandę antysowiecką polegającą na krytykowaniu w pociągu, tramwaju i autobusie rządów Nikity Chruszczowa. Zarzucił mu publicznie kult jednostki oraz karmienie narodu kukurydzą, w wyniku czego „zdycha on z głodu”⁴¹. W stosunku do krytyków N. Chruszczowa nie stosowano żadnej taryfy ulgowej, nawet dla członków Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego, którzy uważali, że krytykują go w dobrej wierze. Świadczy o tym najlepiej sprawa propagandzisty w kole nauczania historii partii w obwodzie irkuckim N.F. Kułakowa, który został skazany na 1 rok pozbawienia wolności za wysłanie do Chruszczowa anonimu. Bronił on w nim Mołotowa, Malenkowa i Kaganowicza, usuniętych z Komitetu Centralnego KPZS w 1957 r., a w latach 1961–1962 wydalonych z sowieckiej partii komunistycznej. W anonimie stwierdził m.in.: „Każdy Stalinowiec nie pożałuje własnego życia, aby zlikwidować wroga Lenina-Stalina. A wróg – to Chruszczow. Niech żyje niezwyciężona partia Lenina-Stalina. Śmierć Chruszczowowi”⁴². Nawet z tego dokumentu wynikało jednoznacznie, że narastało w KPZS niezadowolenie z działań jej ówczesnego I sekretarza. Był on jednak prawdopodobnie nieświadomy skali narastającego niezadowolenia w aparacie partyjnym, który doprowadził do jego usunięcia z zajmowanej funkcji w 1964 r. Jako typowy aparatczyk komunistyczny Nikita Chruszczow był tak samo winny stosowanym represjom jak ich wykonawcy, którzy ściśle przestrzegali wydanych instrukcji, zakładających prawne ściganie osób krytykujących jakiegokolwiek działania kierownictwa partii komunistycznej oraz władz Związku Sowieckiego.

W dziedzinie oświaty głównym jego osiągnięciem było wprowadzenie powszechnego i obowiązkowego nauczania w zakresie 8-letniej szkoły podstawowej, nazywanej niepełną średnią ogólnokształcącą politechniczną szkołą pracy, co powodowało przesunięcie nieobowiązkowego kształcenia w szkole średniej do 11 lat. Następca Chruszczowa – Leonid Breżniew – powrócił jednak w 1966 roku do nauczania w 10-letniej szkole, likwidując ostatnie namacalne jego osiągnięcie. Kontynuował jednak stalinowskie wychowanie dzieci i młodzieży przez pracę jako najlepszy sposób

⁴⁰ Gosudarstvennyj Archiw Rossijskoj Fiedieracji (dalej: GARF), f. P-8131, op. 31, spr. 88026, Anonimnoje pismo, naprawlennoje Jurinowym G.A. w Centralnuju izbiratiejnuju komissiju po wyborom w Wierchownyj Sowiet SSSR w martie 1958 g., s. 10–11.

⁴¹ GARF, f. P-8131, op. 31, spr. 87523, Iz zakljuczienia prokurora otdieła Gławnoj transportnoj prokuratury SSSR ot 27 janwarja 1957 g. po delu Mosina E.W., s. 1–2.

⁴² GARF, f. P-8131, op. 31, spr. 94372, Anonimnoje pismo, otprawlennoje N.S. Chruszczewu w martie 1962 g., s. 5.

ureczywistnienia ideałów komunistycznego państwa, wzmacniając nawet ten kierunek. Po reformie z 1958 r. praktycznie cała młodzież ucząca się w szkołach średnich musiała w ramach tzw. politechnizacji pracować fizycznie w zakładach pracy lub odbywać tam praktyki zawodowe. Pomimo odwilży w stosowaniu masowych represji w stosunku do społeczeństwa sowieckiego, w walce ideologicznej i w zakresie funkcjonowania systemu oświatowo-propagandowego Nikita Chruszczow był również komunistycznym dogmatykiem. Wprowadzając bowiem reformę oświaty, akcentował głównie potrzebę polepszenia pracy szkoły w zakresie kształtowania marksistowsko-leninowskiego światopoglądu dzieci i młodzieży, podniesienia ich komunistycznej świadomości i aktywności, a dopiero w dalszej kolejności wychowania młodych specjalistów w duchu kolektywizmu i umiłowania pracy.

LITERATURA

- Afanasienko E.I., *Wospitywat' aktiwnych stroitieliej kommunizma*, „Prawda”, nr 322, 18 XI 1958.
- Afanasjenko E.I., *Woprosy pieriestrojki szkoły*, „Uczitelskaja gazieta”, nr 97, 14 VIII 1958.
- Ananiew B., Szargorodskij M., Wierzilin N., Pantieliejew L., Dolinina N., Panicz M., *Kakaja nam nużna szkoła?* „Litieraturnaja gazieta”, nr 143, 1 XII 1956.
- Chruszczow N.S., *Ob ukrieplienii swjazi szkoły s żiznju i o dalniejszjem razwitii sistiemy narodnogo obrazowanija w stranie*, „Uczitelskaja gazieta”, nr 114, 23 IX 1958.
- Chruszczow N.S., *Wospitywat' aktiwnych i soznatielnych stroitielej kommunisticzeskogo obščiestwa. Riecz na XVIII Sjezdie WLKSM 18 aprielja 1958 goda*, „Mołodaja Gwardija” 1958.
- Dżandildin N., *Sriednieje obrazowanije – wsjem raboczim i kołchoznikom*, „Prawda”, nr 322, 18 XI 1958.
- Fritzhand M., *Idealy komunizmu w świetle nowego programu KPZR*, Warszawa 1962.
- Gniedienko B., *Matematyczieskoje obrazowanije*, „Izwestija”, 21 XII 1958.
- Gonczarow K.N., *Program KPZR w dziedzinie oświaty*, Warszawa 1962.
- Gonczarow N.K., Lieontiew A., *Diffierencirowat' obuczienie na wtorem etapie obrazowanija*, „Prawda”, nr 325.
- Gonczarow N.K., *O pierspektiwnom planie razwitija narodnogo obrazowanija w SSSR na bliżajszej 15–20 liet*, „Sowietskaja pedagogika” 1957, nr 4.
- Gonczarow N.K., *O wwiedienji furkacji w starszych kłassach sriedniej szkoły*, „Sowietskaja pedagogika”, 1958, nr 6.
- Gosudarstwenyj Archiw Rossijskoj Fiedieracji, f. P-8131, op. 31, spr. 88026, Anonimnoje pismo, naprawlennoje Jurinowym G.A. w Centralnuju izbiratiejnuju komissiju po wyboram w Wierchownyj Sowiet SSSR w martie 1958 g.
- Istorija pedagogiki i obrazowanija*, pod red. A.I. Piskunowa, Moskwa 2007.
- Kairow I.A., *O pieriestrojkie obščieziewo sriedniego obrazowanija*, „Uczitelskaja gazieta”, nr 153, 25 XII 1958.
- Konstitucija (Osnownoj Zakon) Sojuza Sowietskich Socialisticzieskich Riespublik*, Moskwa 1959.
- Kontrolnyje cifry razwitija narodnogo chozjajsta SSSR na 1959–1965 gody. Tezisy dokłada towariszczu N.S. Chruszczewa na XXI sjezde KPSS*, Moskwa 1958.

- KPSS w rezolucjach i rzeszeniach sjezdów, konferencji i plenumów CK.*, cz. IV, Moskwa 1960.
- Lipatow A., *Rosja i Polska: konfrontacja i grawitacja*, Toruń 2003.
- Nowaja sistiema narodnogo obrazowanija w SSSR. Sbornik dokumentow i statiej*, pod red. N.K. Gonczarowa i F.F. Koroliewa, Moskwa 1960.
- Nowyj etap w żizni sowietskiej szkoły*, „Prawda”, nr 322, 18 XI 1958.
- Ob opytye raboty moskowskiej szkoły no 607 po eksperimentalnomu uczebnomu planu*, „Sowietskaja pedagogika” 1958, nr 6.
- Oświata w Związku Radzieckim*, Warszawa 1962.
- Pęcherski M., Tatoń A., *Więź szkoły z życiem w krajach socjalistycznych*, Warszawa 1963.
- Programma wospitatielnoj raboty szkoły*, Moskwa 1960.
- Projekt Programu i Statutu Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego*, Warszawa 1961.
- Projekt tezisow po woprosu ob ukriepleniji swjazi szkoły s żiznju i o dalniejszym razwitji sistiemy narodnogo obrazowanija w stranie*, „Prawda”, nr 320, 16 XI 1958.
- Reforma szkolnictwa w ZSRR*, opr. M. Pęcherski, Warszawa
- Smaga J., *Rosja w XX stuleciu*, Kraków 2002, s. 193; J. Polit, *ZSRR pod rządami Chruszczowa*, [w:] *Historia polityczna świata w XX wieku. 1945–2000*, pod red. M. Bankowicza, Kraków 2004.
- Szapowalienko S.G., *Politechniczeskoje obuczienije w sowietskiej szkole na sowriemennom etapie*, Moskwa 1958.
- Szaripow A., *Triebowanije żizni*, „Uczitelskaja gazieta”, nr 113, 20 IX 1958.
- Tezy KC KPZR i Rady Ministrów ZSRR „O zacieśnieniu więzi szkoły z życiem i o dalszym rozwoju systemu oświaty w kraju*, [w:] *Reforma szkolnictwa w ZSRR*, opr. M. Pęcherski, Warszawa 1959.
- Tkacz S., *Sriednieje obrazowanije dołżno być objazatielnym*, „Uczitelskaja gazieta”, nr 109, 11 IX 1958.
- Ucziebnyje plany wosmiletnej i sriedniej szkoły RSFSR*, Ministerstwo proswieszczenija RSFSR, Akademiija Piedadogiczieskich Nauk RSFSR, Moskwa 1959.
- Ustawa o zacieśnieniu więzi szkoły z życiem i o dalszym rozwoju systemu oświaty w ZSRR*, [w:] *Reforma szkolnictwa w ZSRR*, opr. M. Pęcherski, Warszawa 1959.
- Wiloch T.J., *Radziecki system oświatowo-wychowawczy*, Warszawa 1962, s. 92–94.
- Woprosy wospitanija i obuczienija. Gosudarstwiennoje Uczebno-Pedagogiczeskoje Izdatielstwo Ministerstwa Proswieszczenija RSFSR*, Moskwa 1960.

